

BİR KİMLİK TESPİTİ, KOLEKTİF ŞUUR VE SOSYAL BİR TRAVMA OLARAK HOCALI FACİASI

The Khojaly Tragedy as A Collective Trauma and Factor of Collective Memory and Identity

Rauf GARAGÖZOV*

ABSTRACT

The article considers some socio-psychological and socio-cultural aspects of the Khojaly tragedy. In particular the author analyses that event within the framework of such notions as a collective trauma and collective memory, and discusses the various ways in which Azerbaijani society could relate to the trauma. It is argued that this event was not only a psychic trauma for those who were the participants or victims of massacre but a collective trauma for the entire population, because people felt a threat to their collective identity. Looking into different ways of dealing with collective trauma the author suggests such method as “working through it” which requires broad and all-sided discussion of the traumatic event, in order to make sense of their causes, factors, and consequences and the definition of moral and legal responsibility for what took place. The author especially points out the role of international organizations in bringing justice and punishment of criminals irrespective of any geopolitical and economic calculations.

Key words: Karabakh, Hocalı, genocide

Karabağ çatışmalarında insanların yaşadığı çok sayıdaki facia ve acımasız şiddet dolu sahneler arasında 1992 yılı Şubat ayının 25’inden 26’sına geçen gece yaşanmış olaylar kendine has amansızlığıyla ayrılır. Bu gecede Ermeni militanları, BDT’ye bağlı Birleşik Silahlı Kuvvetlerinin 366. Alayına mensub askerlerin desteğiyle, sadece birkaç saat içinde Azerbaycan’ın Hocalı şehrini yeryüzünden silerek yüzlerce sivil insan işkenceyle öldürüldü.¹ Hocalı faciasının, şüphesizdir ki hukuki, siyasi, iktisadi, sosyal vb. çeşitli yönleri bulunmaktadır. Burada facianın bazı psikolojik yönleri ele alınacaktır.

* Dr. Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı yanında Stratejik Araştırmalar Merkezi, rauf.garagozov@sam.gov.az

¹ Resmi bilgilere göre, bu kanlı hadiselerde 613 kişi öldürülmüş, çeşitli yaşlardaki 1000 kişi esir alınarak kurşun yaralanmaları sonucunda sakat kalmışlardır. 106 kadın, 63 küçük yaşta çocuk, 70 ihtiyar ve 8 aile tamamen yok edilmiş; 25 çocuk ebeveynlerinin her ikisini de, 130 çocuk ise ebeveynlerinden birini kaybetmiştir. Facianın yaşandığı gece 1275 sivil insan esir alınmış; onlardan 150’si hakkında bugüne kadar hiç haber alınmamıştır. Bkz.: *Human Rights Watch World Report, 1993*; Goltz Th. “Nagorno-Karabagh Victims Buried in Azerbaijani Town”, *The Washington Post*, 28 февраля 1992

Milli Bir Travma Olarak Hocalı Faciası

“Psikolojik travma”, kişilerin hayatını, vücut bütünlüğünü, yaşamını ya da ruhsal dengesini tehdit eden, kendisinin veya bir başkasının fiziksel varlığı için korku oluşturan, hatta ölümle sonuçlanabilecek bir olay ya da durumu bizzat yaşaması veya böyle bir hadiseye şahit olması ve bu durum sebebiyle engellenemez bir dehşete, çartersizliğe kapılması ve şiddetli korku duymasındır².

Burada bahsedilen Hocalı hadiseleri sadece bizzat olayı yaşayanlara ve bu işkencelere şahit olanlara değil; bu zalimliğe şahsen şahit olmamış ve ona maruz kalmamış geniş halk kitlesi için de güçlü, sarsıcı tesir göstermiştir. Burada sözü edilen, kolektif travma olarak adlandırılan, herhangi bir grubun üyelerinin kolektif şuurunda derin izler bırakan, hafızalarına ebedi olarak kazınan ve onların geleceğe yönelik kimliklerini köklü ve kesin bir şekilde değiştiren dehşetli bir hadiseye maruz kaldığını hissetmelerine sebep olan hadisedir³.

Bu kolektif travmanın, psikolojik travmadan farkı, psikolojik travma insanın veya insanlar grubunun fiziksel varlığını tehdit eden bir durumken; kolektif travmanın da grup üyelerinin ortak kimliklerine karşı bir tehlike teşkil etmesidir⁴.

Kolektif travmaya uğrayan toplum birçok akılcı, duygusal ve davranış içerikli değişiklikler yaşar⁵. Araştırmacının belirttiği gibi “milli sarsıntı, insanlarda onların talep ve ihtiyaçlarına kayıtsız kalan çevrenin tehlikelerle dolu imgesini oluşturur”⁶. Aynı zamanda geniş çaplı şiddetten sarsıntı yaşayan toplum kendi güvenliğiyle ilgili emniyet duygusunu hatta en nüfuslu siyasi liderine güvenini kaybedebilir. Bu bakımdan Hocalı olaylarından en fazla bir hafta sonra halkın artan öfkesi sonucunda zaten özel bir nüfusu

² Foa E.B., Kin T.M., Fridman M.Dj. *Effektivnaya terapiya posttravmatičeskojo stressovojo rasstroystva*. M.: Kogito-Çentr, 2005

³ *Cultural trauma and Collective Identity*, (Ed. Alexander J.C. (2004). Toward a Theory of Cultural Trauma. In: J.C.Alexander, R.Eyerman, B.Giesen, N.J.Smelser, and P.Sztompka), CA: University of California Press, p.1

⁴ Alexander J.C.’nin dediği gibi: “Kültürel travmanın oluşmama sebebi, grubun psikolojik travmada olduğu gibi eziyet çekmesidir. Psikolojik travmadan farklı olarak, kültürel travma dilin yapısı vasıtasıyla ortaya çıkarak, somut bir biçimde toplumun kolektif şuurunun en derin noktasına kadar nüfus eden rahatsızlığın en belirgin neticesidir”. (Alexander. Ук. Соц, p.10.)

⁵ Vertzberger Y.Y. (1997), “The Antinomies of Collective Political Trauma: A Pre-Theory”, *Political Psychology*. Vol.18/4, p. 86

⁶ Neal A.G. (1998), *National Trauma and Collective Memory: Major Events in the American Century*, New-York: M.E. Shape Amonk, p. 5

olmayan ülkenin o zamanki başkanı A. Mütellibov'un yetkilerinin elinden alınması hiç de rastgele olmamıştır. Kolektif travmanın başka bir sonucu da kitlelere sirayet edebilecek endişe ve korkudur.

Gerçekten de Hocalı hadisesinden sonra özellikle de Ermeni sınırında yaşayan Azerbaycan halkının bir kısmını korku sarmış ve bu durum daha sonraki askeri operasyonları etkilemiştir⁷. Aksi takdirde yaşanan bu faciadan sonra, Ermeni militanları tarafından Azerbaycan'ın diğer bölgelerinin kolaylıkla işgal edilmesi, izah edilemez bir durumdur⁸.

Yukarıda belirtilenler, Hocalı'da yaşananların, Azerbaycan halkı için kolektif bir travma olduğunun açık delilidir. Azerbaycan Türkleri kolektif travma yaşamış yegane halk değildir. Tarihinde bu tarz travmalar yaşamamış bir halka rastlamak güçtür. 2001 yılının 11 Eylül olaylarından anlaşıldığı gibi devletler muvazenesinde söz sahibi ülkeler bile bu travmalara karşı sigortalanmamışlardır. Burada asıl mesele bu travmaya engel olmak için alınacak tedbirler nelerdir?

Kolektif Travma ve Kolektif Şuur

Dünya üzerinde yaşanan tecrübelerden görüldüğü gibi kolektif travmanın sonuçlarını izole araçlarından biri de toplumun trajik olayları akılda tutmaya hazır olması, kolektif anma merasimleri düzenlemesi ve bu belleğe uygun kimliğin esaslarının oluşturulmasıdır⁹. Bu bilincin korunması

⁷ Uluslararası teşkilatlar tarafından resmi olarak vurgulanan Ermenilerin, Hocalı'nın sivil ve suçsuz halkına işkence yaparak, topraklarının zabtederken aynı zamanda Azerbaycanlıların cesetlesine aşağılayıcı bir biçimde davranması şeklinde birçok meseleyle halen hayatta olan halkta korku ve endişe duygularını yerleştirmek maksadını gütmüş olduğudur. O günlerde Hocalı'ya hücum eden silahlı birliklerden birinin komutanı olan, bugünkü Ermenistan Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan'ın itirafı da bunu ispatlamaktadır. İngiliz araştırmacı Thomas de Waal'ın Sarkisyan'dan aktardığı "Hocalı'ya kadar Azerbaycanlılar bizimle oynayabileceklerini sanıyorlardı. Onlar Ermenilerin sivil halka el kaldıramayacağını sanıyorlardı. Biz bu anlayışı yıktık. Bu durum yaşandı." Sözleri üzerine kendisi de "Sarkisyan'ın bu sözleri Karabağ'ın e zalim hadisesine başka bir açıdan bakma imkanı verir. İşlenen bu kütleli suçlar, bir başka yaklaşımla, göz dağı vermek, endişe oluşturmak, halkı korkutmak gibi önceden hesaplanmış ve düşünülmüş bir planın parçasıdır. T. De Vaal. (2005). Çerniy sad. *Armeniya i Azerbaydjan: mejdu mirom i voynoy*. M.: Tekst, s.134-135.

⁸ Bu konuda S.Kornel durumu "İşgal süreci bu kadar kolay bir şekilde işlediği için pratikte Ermeniler bu durumdan hiç sıkıntı çekmiyorlardı..." sözleriyle ifade eder. Bax: Kornel S. Konflikt v Naqornom Karabahe: dinamika i perspektivi reşeniya. URL:http://web.archive.org/web/20080130121758/http://www.sakharovcenter.ru/publications/azrus/az_015.htm

⁹ Aarelaid-Tart A. (2009). "Cultural Trauma as the Mnemonic Device of Collective Memory" In: E.Koresaar, E.Lauk & K.Kuutma (eds.), *The Burden of Remembering*. Helsinki: Finnish Literature Society, pp.197-221

aynı zamanda hadiselerin yeniden değerlendirmeye tabi tutulması için de olanak sağlar. Prensip olarak, her toplumun kendi tecrübesini yeniden kritik etmesi, bu durumun yaşanma sebeplerini ortadan kaldırmasına imkan sağlayacaktır; aksi takdirde o toplumun daima benzer olaylarla yeniden karşılaşması muhtemeldir. 1905, 1918 yıllarında ve yaşadığımız bu son dönemde Ermenilerle Azerbaycanlılar arasında yaşanan çatışmaları buna örnek olarak göstermek mümkündür. Bir zamanlar Azerbaycan halkı bu hadiselerle unutkanlıkla yaklaşmış ve şimdi 21. yy'da yeniden Ermeni problemiyle karşı karşıya kalmıştır. Bununla birlikte bu unutkanlık Azerbaycan halkının hafızasının “zayıf olması” ile ilgili değil; belli bir “sosyal çerçeve”nin¹⁰ var olmayışıyla açıklanabilir.

Kolektif şuura dair akademik araştırmaların müellifi Maurice Halbwachs, yeri geldiğinde, uzun yılları içine alınan dönemlerde şahsi hatıraların muhafaza edilebilmesi için belli bir “sosyal çerçeve”ye alınmasının zorunlu olduğunu belirtmiştir. Bu sosyal çerçeveler, uygun bellek politikasını hayata geçirebilecek olan toplum, daha doğrusu devlet, din ve farklı sosyal kurumlar tarafından oluşturulur. Burada tahlil için iki önemli sonuç mevcuttur.

Birincisi, sosyal çerçeveler şahsi hatıraların tahrifine veya D.Louental'ın “yalancı kolektif şuur sendromu” adını verdiği duruma sebep olabilmesidir¹¹. İkinci durum ise sosyal çerçeveler olmadığında şahsi hatıraların ne kadar canlı olursa olsun unutulmaya mahkum olmasıdır. Birinci durum Ermenilerin, ikincisi ise Azerbaycanlıların kolektif şuurunu için karakteristiktir.

Ermenilerin kolektif şuurunun sosyal çerçeveleri, zamanında Ermeni kilisesi tarafından şekillendirilerek, Ermenilerin “düşmanlar tarafından kuşatılması ve işkenceye maruz kalması durumunda ancak inançlarına bağlı kalırlarsa, galip gelecek bir halk olduklarına dair, eski devirlere ait rivayetlerle güçlendirilmiştir”¹². Milletçilik devriyle birlikte “inanca sadakat”ın yerini, “kendi halkına sadakat” almış; böylece hem ailelerde gayriresmî, hem de okullarda resmî biçimde öğretilen tarih vasıtasıyla nesilden nesle aktarılan esas yapı olarak değişmez bir hal almıştır¹³.

¹⁰ Halbwachs M. (1992). *On Collective Memory*, Chicago: University of Chicago Press

¹¹ Lowenthal D. (2001). “Preface”, in Forty, Adrian & Susanne Kuchler, eds. *The Art of Forgetting*, Berg Publishers.

¹² Karaqezov R. (2005). *Metamorfozi kollektivnoy pamyati v Rossii na Çentralnom Kavkaze*, Baku Nurlan.

¹³ Ferro M. (2003). *The Use and Abuse of History: or How the Past is Taught to Children*, Routledge.

Bu yöntemlerle oluşturulan Ermeni kolektif şuuru, “Ermeni halkının asırlar boyu devam eden azap ve eziyeti”ne dikkat çekerek Ermenilerin dünya algısını ve onların ferdi hatıralarının yansımalarını en iyi biçimde tanımlar. Bu şablonla tezatlık gösteren durumlar ve tarihi olaylar, bahsedilen bilgiler hakkında susmaya veya onları değersizleştirmeye çalışan, “Ermeni kimliği” muhafazakârlarının güçlü direnci ve şiddet içeren yaklaşımıyla karşılaşır. Elbette Hocalı’da Ermeni militanlarının işlediği ve sözü geçen uluslararası teşkilatların tasdiklediği suçları, canileri müdafaa etmek adına, istenilen uydurma haberlere, hatta Hocalı’da Azerbaycanlıların, kendi ölümlerinden sorumlu olduklarına dair ithamların çıkması gibi sahtekârlıklarla meşgul olduklarını, Ermeni tarafının hiçbir şekilde itiraf etmemesi tesadüf değildir¹⁴.

Azerbaycan’da “milli tarih”in¹⁵ muhafaza olunması konusuyla ilgilenen kurumların olmayışı sebebiyle sosyal çerçeveler uzun süre gelişmemiştir. Bu sebeple de sözlü tarih ve destanlara dayalı kolektif şuur, uzun süre bölük pörçük ve yerel karakterli olmuştur. Daha sonraları Sovyetler Birliği döneminde şuur ve kimlik sahalarında hayata geçirilen malum siyaset neticesinde Azerbaycanlıların çoğu 20. yy’ın başlarında yaşanan Ermeni-Azerbaycanlı çatışmalarının kanlı sahneleri “unutturulmuş” ve bu konu hakkındaki tek hatıra sadece bahsedilen hadiselerin şahidi olmuş yaşlı neslin hikayelerinde korunup saklanmıştır.

1991 yılında Azerbaycan’da devlet bağımsızlığının elde edilmesiyle Azerbaycanlıların kolektif şuurunun ve kimliğinin şekillenmesi için yeni temeller atılmıştır. Azerbaycan her milli devlet gibi milli birliğin şekillenmesinde, ilginçtir ki bunun için de ilk önce, “hafızası güçlü toplum”, yani kolektif şuurun oluşturulması talep olunur. Karabağ çatışmalarının ve Azerbaycan aleyhine askeri işgalin başlamasına sebep olan, davasına sahip çıkan Ermeni milliyetçiliği Azerbaycan toplumunda Ermeni - Azerbaycanlı münasebetlerinin menfi yönleri üzerine dikkati çekmiş ve uygun bir şekilde kolektif şuurun istikametini belirlemiştir.

Karabağ çatışmalarının başladığı günden bu yana Ermenilerin Azerbaycanlılara karşı işledikleri suçlardan bahseden resmî ve edebi propaganda özelliği taşıyan birçok materyal, okuyuculara, tarihçilere, topluma takdim edilmiştir. Azerbaycanlıların kolektif şuurunu ve milli kimliği

¹⁴ Bu tür iftiralar için bkz: [Мелик-Шахназарян Л., Демоян Г. Hodjalinskoye delo: Osobaya papka. URL: http://armenianhouse.org/mshakhmazaryan/docs-ru/khojaly_f/contents.html](http://armenianhouse.org/mshakhmazaryan/docs-ru/khojaly_f/contents.html)

¹⁵ Smith A. (1995). *Nations and Nationalism in a Global Era*, Cambridge: Polity Press.

zaruretler sebebiyle Ermenilerle Azerbaycanlılar arasındaki çatışmalar üzerine yoğunlaşmış durumdadır ve bunların arasında Hocalı faciası kolektif Azerbaycanlı şuurunun şekillenmesinde şiddetli travma yaşanmasına sebep olan bir numunedir. Tam da bu sebeple her yıl Azerbaycan'da Hocalı hadiselerini anma merasimleri gerçekleştirilir ve ülkenin muhtelif yerlerinde bu facia hakkında hatıraları ebedileştiren anıtlar oluşturulmuştur.

Her ne kadar Hocalı hakkındaki hatıraların korunup saklandığından emin olunsa da, bu hatıra ve hafızanın hangi şekilde korunması gerektiği konusu, özellikle gözden geçirilmesi gereken bir mevzudur. Bu sorunun cevabının bulunması, birçok açıdan Azerbaycanlıların milli kimliğinin perspektifini belirleyeceği için, önem arz etmektedir.

Kolektif Travmanın Ortadan Kaldırılmasında Tesirli Bir Vasıta Olarak Kolektif Şuur

Belli şartlarda kolektif şuur, kolektif travmaları “sosyal kazanca” çevirerek bu travmanın etkin şekilde giderilmesine yardımcı olabilir. Örneğin, araştırmacılara göre, kolektif travma bazı durumlarda toplumun uyum sağlayamamasına sebep olmak yerine, aksine toplumun birlik olmasına vesile olabilir¹⁶. Birçok tarihçi, insan topluluğunun millet olabilmesini, onun tarihinde yaşanan trajik ve şiddet içeren olaylar ile, soykırımla yani kolektif sarsıntıyla doğrudan ilişkilendirir. Böyle toplulukların millet olarak olgunlaşmasında bu topluluğun yaşadığı kolektif sarsıntı hakkında bilinçli bir şekilde oluşturulan şuur, önemli rol oynar. Böyle zamanlarda benzeri sarsıcı tecrübenin hafızalara ne şekilde kazındığı da milli kimliğin farklı farklı özelliklerinin gelişmesini ciddi şekilde etkiler. Bununla ilgili bizim toplumumuzda kolektif şuurun gelişmesinin Ermeni seçeneğinin örnek alınması ile ilgili görüşlerin, tasavvurların ve hatta uygulamaların da olduğunu üzümlere belirtmekte fayda vardır.

Yukarıda belirtildiği gibi, Ermeni kolektif şuurunu, esasında Ermeni kilisesinin bağrından kopup gelen, son derece sınırlı, kuralcı ve mitolojik karakter taşıyan kalıplaşmış tasavvurlar mevcuttur. Kolektif şuurun, başka inançlara mensup olanlardan nefret etme, düşüncesi üzerine bina edilen bu özelliğine göre sonraları Ermeniler arasında onlar için trajik sonuçlara yol açan “Türk fobisi” yaygınlaşmıştır. Azerbaycan milliyetçiliğinin şekillenmesinde Ermeni milliyetçiliğinin etkisinden uzak kalmak zor

¹⁶ K. Erikson'un ifade ettiği gibi: “Başka hallerde birbiriyle alakası olmayan insanlar ortak travmalara maruz kaldıktan sonra birbirlerini arar ve bu genel iletişimin gücüne dayanan beraberlik şeklinde gelişir.”. Bkz: Erikson K.T., *A new Species of Trouble: Explorations in Disaster, Trauma, and Community*, New York 1994, Norton, p. 311

olmakla birlikte, Azerbaycan Türklerinin kolektif şuurunun oluşumunda Ermeni seçeneğinin örnek alınması yanlış olur. Ermenilerde “nefret” mesajlarının kuşaktan kuşağa aktarımı sonucu henüz çocuk yaşlarından itibaren bu duygu ve düşüncelerin halkın ruhuna işlenmesi süreci söz konusudur ki bunun sayesinde onların, örneğin, “ Türk fobisi” etrafında sürekli birteyakkuz ve milli bir seferberlik halinde yaşamlarını sürdürürler. Fakat sonuçta, Ermeni kolektif şuurunun bu eğilimi kolektif sarsıntının giderilmesi adına bir vasıta olmaktan ziyade, uydurdukları veya gerçekten var olan azapları ile gurur duymalarının, onları muhafaza ve tebliğ etmenin yolu olduğunu kabul ederler. Bu anlamda Ermeni kolektif şuru Ermenilerin kendilerini yıpratıcı bir faktördür.

Eğer biz gerçekten de, 21. yüzyılın gerekliliklerini ve kendi kültürel tarihi geleneğimizi dikkate alarak kolektif travmanın etkili şekilde giderilmesini istiyorsak, o zaman farklı bir yol çizmeliyiz. Bununla birlikte, özel bazı kaynakların analiz edilmesi halinde, kolektif sarsıntının aşağıdaki bir takım şartların yerine getirilmesiyle toplumun birlik ve gücünün yeniden kazanılması mümkündür.

- sarsıcı olaylar, onların nedenleri, etkenleri ve sonuçlarının ortaya çıkarılması amacıyla kamuoyunda kapsamlı ve derin tartışılması;
- yaşananlardan kaynaklanan manevi sorumluluğun belirlenmesi;
- tartışmalarda, insan vicdanını “uyandırma” yeteneğine sahip, kendisinin ve çevrenin algısını, fikirlerini değiştirmeye, insanlar arasında yeni iletişim yolları kurmaya olanak veren çeşitli bakış açılarının ortaya konması;
- yaşanan faciyanın sebeplerini daha derinden kavramaya yardımcı olacak gerçekçi belgesellerin hazırlanması.

Bu bakımdan Hocalı’da yaşanan olayların ne şekilde anıldığını dikkatle gözden geçirdiğimizde, gerçekleştirilen geniş kapsamlı ve önemli programlarla birlikte, bu faciyanın halkın hafızasında ve dünya kamuoyunda bilinmesi ve kalıcı hale gelmesi yönünde daha yapılması gereken birçok çalışma olduğu görülecektir. Bununla birlikte bugüne kadar Hocalı faciasını anma merasimlerinde yukarıda belirtilen koşullar gerektiği şekilde gerçekleştirilmemiştir.

Gözlemlediğim bir konuyu örnek göstermek isterim. “Google” arama motorunda “Hocalı” sözüne sadece Azerbaycan dilinde bir milyon beş yüz bin referansın olduğunu gördüm. Bu trajediye ilişkin temel site ve malzemelere müracaat ettiğimizde onların genelde “formal” olarak

olguların, ölenlerin, esir düşenlerin, yaralananların vb. sayısının sıralanması ve “duygusal” olarak öldürülmüş ve sakat edilmiş Hocalıların fotoğraflarından, tanıkların anıları şeklinde bilgiler içerdiği görülecektir.

Bu kapsamlı malzemeler arasında ister belgeseller ister edebi eserler, hikâyeler¹⁷ olsun, ister analitik araştırmalar olsun, yaşananlarla ilgili şahsi bakış açısını yansıtan metinlere çok az rastlanıyor. Fakat sadece ulusal kimliğin gelişimi ve güçlendirilmesi değil, hem de dünya kamuoyuna etkisi açısından malzemelerin takdiminde bu formunun daha etkin olduğu bilinmektedir. Çünkü tanıtımın “resmi” veya “duygusal” herhangi bir biçimi konuya ilgi gösterenleri manipüle edeceği sebebiyle endişe eden dış mihraklarda güvensizlik hissi oluştururken, içtenlikle yazılmış, güzel hikâyeler okuyucunun, dinleyicinin kalbine sirayet edebilir, bu türden analitik metinler ise insanları mantıklı ve düşünceli olmaya çağırabilir.

Sonuç olarak, eğer biz kolektif sarsıntının yönünü değiştirerek onu sosyal kazanca dönüştürmek istiyorsak, o zaman yeni, hem de daha samimi ve inandırıcı insan yaşamlarını, duygu, ifade ve fikirlerini aksettiren daha derin yorumların oluşacağı ortamlar oluşturmalıyız.

¹⁷ Örneğin, Hocalı katliamı sırasında 8 yaşında olan şimdi ise 29 yaşındaki bir kadın yaşadıklarının şöyle anlatıyor: “I was 8 years old when the Khojali massacre happened. I got 2 shots: one in my lung and one in my arm. It was 23: pm when I started to hear a lot of shots. My father was a soldier and we started to run the tunnel. They announced us that the airport was burning. Our village was under the fire...My family and I left our village, we entered into the forest. There was a lot of snow. We did not know where to move. My father saw steps on the snow. We decided to follow them...When we arrived in plain, without trees, without any place to hide, I felt like there was a bullet rain. We could see the bullets. My 5 years old sister was together with my father. She was heavy and because of that, my dad told me that we would carry her and we should run fast. My uncle and I were in front and my father behind us. Suddenly we heard a scream...my father was killed (interviewee was crying- L.L). My mother ran to him, but she could not...she was also... (interviewee was crying – L.L) she was the next victim, she was killed too. My little sister ran away when my father fell down. My uncle was holding a bomb in his hand. We were all together; if he had seen the danger, he would have wanted to explode the bomb and die together...I wanted to wake my mother up...I was too young. I could not understand that she was dead...I touched her but she did not respond me. My uncle told me to wait there and stop moving. We were quiet, but suddenly, my sister started to cry...I was trying to stop her. Armenians saw us. They started to fire...And someone shoot me in the back...a few seconds later, I saw my 5 years old sister running...in one second they shot her in the head...” (This fragment is taken from interview audiorecorded by Lavinia Lupu during her field research of IDPs from Karabakh. For more details see: Lupu L., *Perceptions and Psychological Wounds in Nagorno-Karabakh Conflict*, (Unpublished manuscript. Center for Conflict Prevention and Early Warning), Bucharest 2012 Romania.

Bu durumda göz önünde bulundurulması gereken iki mesele vardır: Bunlardan birincisi geçmişin arzu edilen biçimde revize edilmesi; yahut kolektif şura kazanması vacip olan meselelerin bugünün devlet ve toplum menfaatleri doğrultusunda hayata geçirilmesi; ikincisi bizim, günümüzde olayları değerlendirme biçimimiz, kolektif şuur ve milli kimliğin şekillenmesi için çerçevelerin doğru belirlenmesi gerekliliğidir. Bu hadiseleri gelecekte nasıl anacağımız bizim bugünkü hatırlama tarzımıza, onun çerçeveleriyle belirginleşir.¹⁸

Kaynakça

- *Human Rights Watch World Report, 1993*; Goltz Th. Nagorno-Karabagh Victims Buried in Azerbaijani Town, *The Washington Post*, 28 fevralya 1992
- Foa E.B., Kin T.M., Fridman M.Dj. *Effektivnaya terapiya posttravmatičeskojo stressovojo rasstroystva*. M.: Kogito-Çentr, 2005.Фoa
- Alexander J.C, “*Toward a Theory of Cultural tTrauma*”. *Cultural Trauma and Collective Identity* (Ed. J.C.Alexander, R.Eyerman, B.Giesen, N.J.Smelser, and P.Sztompka),. CA: University of California Pres 2004
- Vertzberger Y.Y. (1997). “The Antinomies of Collective Political Trauma: A Pre-Theory”. *Political Psychology*
- T. De Vaal. (2005). *Çerniy sad. Armeniya i Azerbaydjan: mejdu mirom i voynoy. M.:*
- Neal A.G. (1998). *National Trauma and Collective Memory: Major Events in the American Century*. New-York: M.E. Shape Amonk
- Kornell S. Konflikt v Naqornom Karabahe: dinamika i perspektivi reşeniya. URL:http://web.archive.org/web/20080130121758/http://www.sakharovcenter.ru/publications/azrus/az_015.htm
- Aarelaid-Tart A. (2009). “Cultural Trauma as the Mnemonic Device of Collective Memory”. *The Burden of Remembering. Helsinki: Finnish Literature Society*, (Ed. E.Koresaar, E.Lauk & K.Kuutma)
- Halbwachs M. (1992). *On Collective Memory, Chicago*, University of Chicago Press
- Lowenthal D. (2001). “Preface”, in Forty, Adrian & Susanne Kuchler, eds. *The Art of Forgetting*, Berg Publishers

¹⁸ B.Schwarz söylediklerine göre: “Tarihi hadisenin (olguların) ilk revize çalışmalarına dair düzeltmeler sonraki nesillerin bu açıklamalara yapacağı ilavelerin diyapozonunu sınırlandırır.”. Bkz. Schwartz B., “Social Change and Collective Memory: The Democratization of George Washington”, *American Sociological Review*. 56 (2), 1991, pp. 221-236

- Karaqezov R. (2005). *Metamorfozi kollektivnoy pamyati v Rossii na Çentralnom Kavkaze*. Baku: Nurlan.
- Ferro M. (2003). *The Use and Abuse of History: or How the Past is Taught to Children*, Routledge
- Bu tür iftiralar için bkz: Melik-Şaxnazaryan L., Demoyan Q. Hodjalinskoye delo: Osobaya papka. URL: http://armenianhouse.org/mshakhnazaryan/docs-ru/khojaly_f/contents.html
- Smith A. (1995). *Nations and Nationalism in a Global Era*, Cambridge: Polity Press
- Erikson K.T. (1994). *A new species of trouble: Explorations in disaster, trauma, and community*. New York: Norton
- Lupu L.(2012) *Perceptions and psychological wounds in Nagorno-Karabakh conflict*. Unpublished manuscript. Center for Conflict Prevention and Early Warning. Bucharest, Romania
- Schwartz B. (1991). *Social Change and Collective Memory: The Democratization of George Washington*. In: *American Sociological Review*